

GÁSPÁR ILDIKÓ

MI A CENZÚRA?

Beszélgetés a 2021. évi Arany Maszk fesztivál online Russian Case szekciójában

Mit jelent a cenzúra a művészetben? Ezt a kérdést vetette fel Marina Davidova színikritikus és rendező,¹ a NET fesztivál kurátora és művészeti vezetője tavaly tavasszal az Arany Maszk fesztivál Russian Case online szekciójában. A Russian Case az orosz színházi fesztiválon belüli showcase, amely kimondottan külföldiek számára próbálja bemutatni az előző év legjobb orosz előadásait. Marina Davidova akkor még Oroszországban volt, azóta eltelt egy év, és kitört a háború. Ma Litvániában van. Korábban, február 24-én egy háborúellenes petíciót osztott meg Facebook-oldalán. Március 11-i posztjában írja le, hogy mi történt ezután: „Február 24-én 14:26-kor írtam egy petíciót. [...] Néhány nappal később egy »Z« betű² jelent meg a lakásom ajtáján, amelynek jelentése akkor még nem volt teljesen világos számomra. Egy dolog egyértelmű volt: fehér festékekkel írt »fekete jel«.³ Ezt követően menekült Litvániába, ahol a határon több órán keresztül faggatták. Szerencsésnek mondhatja magát, hogy megmenekült.

A jelen helyzetben különösen érdekes ezt a beszélgetést hallgatni-látni.

Marina Davidova, aki a beszélgetést vezeti, ezt a kérdést teszi fel elsőként a résztvevő rendezőknek: „Mi a cenzúra? Csak az állami cenzúra lehet cenzúra? Vagy az is, amit a nyilvánosság okoz? Esetleg bizonyos társadalmi csoportok? Lehet-e cenzúrázni azt az előadást, amely sért bizonyos társadalmi csoportokat? Lehet-e egyáltalán semlegesnek maradni, és nem sérteni meg senkit?” Elsőként Zsenya Berkovics válaszol. A fiatal rendező Kirill Szerebrennyikov⁴ tanítványaként

végzett, és előadásaiban gyakran foglalkozik olyan társadalmi csoportokkal, amelyeket a társadalom kevésbé képvisel. Zsenya Berkovics, akinek saját társulata van, úgy érzi, hogy épp a társulat kicsinsége az, ami megmenti őt az állami cenzúrától. Részéről ez tudatos döntés volt. Így nincsenek fekete-listán, és nem kell változtatnia a témáin.

„Az iszlám vallásról csináltunk előadást. Nagyon komolyan vettük a témát. Rengeteget kutattunk, és mindent megvitattunk, találkoztunk imámokkal, interjúkat készítettünk muszlim vallásúakkal. Lehet, hogy valakinek sértő, amit csináltunk. Van, aki szerint semmi köze a valósághoz. Ugyan újságírói módszereket használtunk a kutatásnál, de ettől még nem vagyunk újságírók. A saját véleményünket mondjuk el az előadásban. Egy férfi azt mondta, hogy az előadás szerint a férfiak tehetnek arról, ami a nőkkel történik. Sértve érezte magát. Nem gondolom, hogy az én felelősségem, ha a néző sértve érzi magát.” Marina Davidova szerint nem is az a kérdés, hogy „van-e joga a nézőnek megsértődni, hanem hogy van-e jogunk alkotóként megbántani másokat”. Berkovics úgy véli, a színház dialógus a néző és az alkotó között, és ebben a dialógusban mindenki egyenlő. Davidova felveti, hogy a Teatr.doc nevű dokumentumszínházi formáció szintén kis társulat, mégis cenzúrázták. Előfordulhat, hogy a kicsinység sem véd meg, nem marad az ember a hatalom számára észrevétlen. „Mit tennél, ha cenzúrára köteleznének? Ha bizonyos részt ki kellene hagynod például az előadásodból?” – kérdi. „Nem cenzúráznom. Inkább nem játszanék tovább.”

Marina Davidova másodikként Alvis Hermanishoz fordul kérdéseivel. Hermanis, a Rigai Új Színház művészeti vezetője, nemzetközileg régóta elismert rendező, éveken át dolgozott Németországban rendszeresen, egészen 2015-ig. Ekkor a hamburgi Thalia Színházzal szerződését bontott, mert nem értett egyet a német bevándorláspolitikával.

Hermanis népszerű rendező Oroszországban is. Az ukrán–orosz háború kitörésekor közleményt adott ki, amelyben kéri a *Suksin elbeszélései* című moszkvai előadása leállítását. „Nem akarom, hogy a darabomat ezekben a napokban játszsák, amikor az önök országa embereket gyilkol Ukrajnában, önök pedig úgy tesznek, mintha minden normális lenne. Ter-

1 Davidova két, színház nélküli színházi installációt rendezett, a másodikat *Örök Oroszország* címmel a berlini HAU-ban mutatták be 2018-ban: <https://www.russianartandculture.com/marina-davydova-vera-martynov-eternal-russia-hau-3-berlin/>.

2 „Az ukrán háború rejtélyes jelképévé vált a Z jelzés, amelyet az orosz hadsereg harci járműveire festettek. De nemcsak oda: orosz autókon, pólokon, közösségimédia-profilokon is látható, egyértelműen a putyini politika támogatóinak közösségteremtő szimbólumává lett. Mivel nincs hivatalos magyarázat a betű jelentésére, mindenki azt lát bele, amit szeretne. Így ez éppen beleilleszkedik az orosz háborús kommunikációba, az információs háború eszköztárába. Az orosz védelmi minisztérium hivatalos Instagram- és Telegram-oldalán több szövegösszefüggésben szerepel, és a Z mindig a »Za« (-ért) célhatározó viszonyragot jelenti, vagyis lehet »Za Pobjedu« (»a győzelemért«), »Za Mir« (»a békéért«), »Za pravdu« (»az igazságért«), illetve »Za Rossziju« (»Oroszországot«).” De természetesen utalhat Zelenszkij nevére is.” Forrás: <https://hu.euronews.com/2022/03/09/mit-jelent-a-z-betu-az-orosz-katonai-jarmuveken>.

A Davidova lakásának bejárati ajtájára festett nagy „Z” betű sajnos erősen emlékeztet a zsidóüldözés idején az ajtókra, házakra festett sárga csillagokra.

3 <https://www.facebook.com/ignatson/posts/10218251778240165>

4 Kirill Szerebrennyikov színház- és filmrendező, díszlettervező. 2012 és 2021 között a moszkvai Gogol Központ művészeti vezetője. 2017-ben sikasztással vádolták, és erre hivatkozva házi őrizetbe került, egészen

2019-ig. 2020-ban pénzbírságra és három év felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. A rendező mindvégig tagadta, hogy bűnös lenne, és abszurdnak nevezte a gyanúsítást. Az ügyben egyedül Nyina Maszljajeva, a színház főkönyvelője vallotta bűnösnek magát, és vádalku keretében volt kollégái ellen vallott. Utóbb azt nyilatkozta, hogy hatósági nyomás hatására cselekedett így. Szerebrennyikov 2021-ben távozott a Gogol Központ éléről, amikor szerződése lejárt, és nem hosszabbították meg. Sorsa kiváló példa arra, amit Davidova Vitalij Manszkijjal és az Artdocfeszttel kapcsolatban mond. Forrás: <https://kultura.hu/tavozik-a-moszkvai-gogol-kozpont-elerol-kirill-szerebrennyikov-rendezo/>.

Zselya Berkovics

mésztesen nem áll hatalmamban lemondani ezt az előadást, de követelem, hogy a nevemet vegyék le a plakátról.”⁵

Hogy valaha szeretné leállítani oroszországi előadását, a beszélgetés készültkor Hermanis még nem gondolta. Szerinte kétféle cenzúra van: az egyik az állami, a másik a színházi közösségé. A cenzúrával 1983-ban találkozott először, amikor nem akart Afganisztánba menni harcolni. Bezárták a pszichiátriára, ez akkoriban alig különbözött a börtöntől. Ez állami cenzúra volt.

2015-ben Németországban, amikor nem üdvözölte a határok kinyitását, sok színház bojkottálni kezdte a személyét.⁶ A salzburgi fesztivál művészeti vezetője meg is mondta neki: „Alvis, you are done.” Neked véged. De ez nem állami cenzúra volt, hanem a színházi közösségé. Mindeközben baloldaliság az üzlet alapja. Schlingensief, a baloldali ideológia egyik legfontosabb képviselője volt rendezőként, és a leggazdagabb német színházakban dolgozott, amelyekben egyébként Hermanis is. Schlingensief egyszer cinikusan megjegyezte egy színházigazgatónak, hogy „magának van elég pénze, hogy botrányt vásároljon” – hiszen Schlingensief előadásai sokszor polgárpukkasztók voltak. A nyugati színház hipokrita. Az antikapitalizmust hirdető művek a Wiener Festwochenen is – ahol Marina Davidova korábban kurátor volt – sokba kerültek. Minél jobb volt az előadás, annál drágább is volt, és előfordult, hogy egy-egy előadás azért nem került be a prog-

ramba, mert egyszerűen nem tudták megfizetni, teszi hozzá Davidova.

Hermanis úgy véli, az évtizedek alatt, amíg Németországban dolgozott, tulajdonképpen nem látott valódi politikai színházat. Csak egy nézőpont létezik. Ez is egyfajta cenzúra. A nyugati művészeti tér is börtön, csak másképpen az.

Davidova úgy véli, hogy ezzel együtt vannak kérdések, amelyekkel kapcsolatban már nem merülhet fel a véleménykülönbség lehetősége. Például, hogy a nők vagy a színészbőrűek egyenlő jogokkal rendelkeznek-e. Ezeket a kérdéseket a társadalom már meghaladta. Ebbe a kategóriába tartozik szerinte az is, hogy bevándorlókat, menekülteket be kell-e fogadni, vagy sem.

Tyimofej Kuljabin Berkoviccsal hasonló korú rendező, szintén elismert művész Nyugat-Európában is, a novoszibirszki színház művészeti vezetője. 2014-ben még meghívottként ebben a színházban rendezett egy *Tannhäuser*t, amely nagy felháborodást váltott ki az ortodox egyház képviselőinek körében.

„Nem hiszek abban, hogy egy előadás sértő lehet. Nem is értem, hogy sérthet egy előadás. Nem óvodában vagyunk. Felnőtt emberek vagyunk. A színházi tér vitára való, polémiára. Nem gondolom, hogy szentírás, amit mondok. Annak idején a *Tannhäuser*re eljött a kultuszminiszter is egy nézői bejelentés miatt. Nem találtak benne semmi illegálisat, az ortodox egyház védelmében mégis betiltották az előadást. A művészeti vezető tiltakozott, az egész színházi szcéna kiállt mellette, erre leváltották. És közben az előadást nem látták sokan, hiszen ez idő alatt négyszer ment összesen. Úgy gondolom, a művésznek joga van megsérteni bárkit, akit akar. Másfelől a művész nem akar senkit sem megsérteni. A néző látja sértőnek az előadást. Manapság az információ gyorsan terjed és torzul. Sokszor már a képek alapján értelmezik az előadást, anélkül hogy látták volna az egészet. Zürichben volt egy alkalom, amikor a fődramaturg továbbított nekem egy nézői levelet. *Nórá*t rendeztem, és a karácsonyi jelenetben egy színész, aki a bébiszittert játszotta, színes bőrű volt. Egy sértett afroamerikai néző írt, hogy miért sötét bőrű a család beosztottja. Leírta azt is, hogy ő maga hogyan küzd ezzel. Furcsa

5 <https://www.facebook.com/100012949860582/videos/66704446-1302164/>

6 „A németek lelkesedése a határok megnyitása iránt a menekültek előtt rendkívül veszélyes egész Európára nézve, mert terroristák vannak közöttük” – idézi a Thalia Színház 2015. decemberi sajtóközleménye a lett rendezőt. „A terroristák és a párizsi áldozatok támogatása egyidejűleg lehetetlen. Nem minden menekült terrorista, de minden terrorista valaha menekült volt vagy menekült gyermeke. A párizsi merényletek megmutatták, hogy háborúban állunk. Minden »háborúban« választani kell oldalt; én és a Thalia Színház ellentétes oldalon állunk. A politikai korrektség ideje lejárt.” Lásd https://www.nachtkritik.de/index.php?option=com_content&view=article&id=11864:alvis-hermanis-sagt-aus-protest-gegen-fluechtlings-engagement-thalia-inszenierung-ab&catid=126:meldungen-k&Itemid=100089.

érzés volt, hogy rasszizmussal vádoltak meg. Megkérdeztem a színházat, hogy tényleg válaszolnom kell-e a levélre. Azt mondták, igen, ne mondja senki, hogy tudomást sem vettünk róla, mert rosszabb helyzetbe kerülünk. Szerintem nyugodtan figyelmen kívül lehetett volna hagyni, de ők félték megtenni. Azt válaszoltam neki, hogy az ő levelében sokkal több rasszista kijelentés van, mint az én előadásomban. És hogy azért választottam színes bőrű lányt, mert nem volt más szabad színész. De végül a színház nyomására át kellett osztanom a szerepet egy másik lányra.” Kuljabin érvelése ugyan érthető, ugyanakkor nem gondolhatjuk, hogy ne lenne üzenetértéke egy olyan döntésnek, amely rossz beidegződéseket, sztereotípiákat erősít. Hiába nem gondolt ő semmi rosszra, a rendező felelőssége, hogy az, amit mutat, abban a társadalmi közegben, ahol ezt teszi, milyen jelentéssel bír.

Hermanis nemrégén a *Gorbacsov* című darabot mutatta be a moszkvai Nemzetek Színházában. „Volt-e bármi cenzúra?” – kérdi tőle Marina Davidova.

Hermanis egyértelmű nemmel válaszol. Majd hozzáteszi, hogy nem érti, hogyan működik a cenzúra Oroszországban, hiszen sok olyan darabot látott mostanában, amelyekről egyetlen nyugati országban sem tudná elképzelni, hogy ne tiltsák be. Ilyen például a *Borisz*⁷ Dmitrij Krimovtól. „Németországban, az Egyesült Államokban nem lehetne ilyen rendszerellenes előadást csinálni. Csak ha a rendező öngyilkosságot akarna elkövetni.”

„Mi olyan veszélyes benne? A nézők nem panaszkodnak – kérdez vissza Davidova ironikusan. – Ugyanakkor a Covid-szabályok megsértésére hivatkozva a szentpétervári dokumentumfilm fesztivált leállították. Vitalij Manszkij,⁸ az Artdocfest művészeti vezetője üldözött ember. Nem feltétlen

kötődik valami konkrét, jelen idejű dologhoz egy bezárás, sokszor valami korábban történt esemény az oka. És akkor lehet például a Covid-szabályokra hivatkozni, de mindannyian tudjuk, hogy nem emiatt van. Ha szemben állsz az állammal, akkor találni fognak valami hivatalos indokot, amire a bezárást foghatják.”

Hermanis, aki 2015 óta sértődötten elfordult a nyugati színházi közegtől, a beszélgetés készítésekor úgy tűnt, hajlamos egyenlőségelet tenni a nyugati színházi közeg őt érintő bojkottja és a Putyin-rendszer cenzúrája között. „Angela Merkel ugyanolyan régóta van hatalmon, mint Putyin. És pontosan ugyanazt a populista módszert alkalmazza a hatalom megtartására, mint Putyin. De vele szemben nem lehetne úgy fellépni.” Marina Davidova: „Szerintem meg lehetne. Németországban független a sajtó, a bíróságok. És szabad választások vannak.” Hermanis szerint semmilyen korlátnak nem szabadna lennie a színházban, hiszen az a középkori karneválból ered. A színház az örültek világához kötődik, ahol nincsenek korlátok.

Marina Davidova egyetért azzal, hogy a vakmerőség fontos a színházban. „A NET fesztiválon tíz éve sokkal vakmerőbb előadások voltak. Nagyon fordult a világ azóta. Érzitek ezeket a változásokat?”

Zsenya Berkovics úgy véli, a nézők változtak meg. Ma már hangot adnak annak, amit gondolnak. Számára nincs különbség aközött, hogy egy asztalnál vagy a színházban közli azt, amit gondol. A művész kommentálhatja a munkáját. Vagy az előadás közben, vagy utána kimehet, és elmagyarázhatja, hogy mit akart. Minden az előadás része, az is, ami körülötte van.

Alvis Hermanis szerint a demokrácia csak akkor működik, ha minden nézőpont képviselheti magát. Amint ez az elv sérül, a diktatúra felé tolódik a társadalmi rendszer. „Manapság egymást váltják az újabb és újabb progresszív, a társadalmat megreformálni igyekvő nézőpontok. És az egyik progresszív nézőpont megöli a másikat, aztán egy újabb és

7 Az előadás Puskin *Borisz Godunov* című drámája alapján készült. Megtekinthető a Vimeón on demand formában: <https://vimeo.com/ondemand/boris2>.

8 Manszkij munkája többek között a Putyin hatalomra jutását bemutató *Putyin tanúi* című, 2018-ban készült kiváló dokumentumfilm. Manszkijnek rendszerellenessége miatt menekülnie kellett, és Rigában telepedett le. A cenzúra által fenyegetett, eredetileg Moszkvában, később

Szentpéterváron megrendezett Artdocfest dokumentumfilm-fesztivál pedig lépésenként átkerült Rigába..

Alvis Hermanis

Tyimofej Kuljabin. Fotók: Arany Maszk Fesztivál

egy újabb jön. Szabályokat követünk, hogy mit szabad és mit nem. Dosztojevszkij egyik regényében vagyunk.”

Davidova szerint ez igaz, de minden progresszív ideológiára jön egy még progresszívebb kritika. Az kétségkívül sok veszélyt rejt magában, hogy mennyire válunk a progresszív ideológiák rabjává. Ez a cancel culture legnagyobb problémája.

„Mit gondoltok a cenzúra kifinomultabb módjáról. Az orosz helyzet különbözik-e a nyugattól? Van-e nyomás, hogy az előadás eladhatóbb legyen?” – idézi a beszélgetésbe bekapcsolódó Tamara Arapova⁹ egy néző kérdését.

Kuljabin szerint az üzleti szempont nem cenzúra, hanem valami más. Vannak bizonyos szerződéses megkötések, amelyeket be kell tartani. Visszatér az állami cenzúra szerepére. Oroszországban hivatalosan nincs cenzúra, de ez nem igaz. Mindenki tudja, hogy mit nem szabad, mi az, amivel az igazgató kockáztatja a színházat. Nehéz például nem megszegni az adószabályokat, mert annyira abszurdak.

Hermanis szerint a jegyeladás okozhat cenzúrát. A baloldali nézők azután, hogy kifejtette véleményét a bevándorlókkal kapcsolatban, bojkottálták az előadását, ezért a színház levette azt a műsorról. Davidova szerint ez nem cenzúra, hanem a színház saját döntése. Én tovább mennék: ha a nézők bojkottálták az előadást Hermanis politikai nézetei miatt, az a nézők döntése volt. Ettől a színház még műsoron tarthatta volna, amennyiben beáldozza a gazdasági szempontot az előadás védelmében. Nem biztos, hogy a kimaradó bevétel volt az elsődleges szempont az előadás levételénél. Sokkal valószínűbb, hogy a színház engedett a nézői nyomásnak. A közösségi média korában rettentő gyorsan válhat valami népszerűvé és ismertté, de éppígy bojkott áldozatává is. A színházak ettől a kevéssé kontrollálható folyamattól félnek a leginkább. A jelenlegi háború idején, amikor politikai okokból elindult az orosz művek bojkottja részben a nézők, részben a színházak részéről, mi a felelőssége egy intézménynek és egy intézményvezetőnek abban, hogy engedve a társadalmi nyomásnak leveszi például Csajkovszkij vagy Puskin művét a műsorról? Az orosz klasszikus művekben megjelenő hazaszeretet azonos-e a nacionalizmussal? És ha értelmezhető vagy megélhető akként, és ezért például ukránellenességet kiváltó orosz hazafias propagandacélból felhasználható, akkor nem dolgo-e a színháznak, hogy ennek nem egyszerű levétellel vagy nemjátszással vegye elejét, hanem hogy az értékes orosz műveket továbbra is műsoron tartva megtalálja a módját, hogy a nézőkben hogyan erősítheti a humanista értékeket, és ösztönözheti őket árnyalt gondolkodásra?

Hermanis megkérdőjelezi, hogy a színháznak dialógusnak kellene lennie. „Én másképp gondolom. A színház nem dialógus, hanem provokáció. A nézőnek kell eldöntenie, hogy mit gondol. A színház nem lehet szájbarágó, didaktikus iskola, ahol megmondjuk, hogy a nézőnek mit kell gondolnia. Grotowski vagy Artaud nem értené, hogy mit jelent a színház mint dialógus, az biztos.”

„Vannak tehát példáink a hivatalos cenzúrára, mint a *Tannhäuser* esete. De tudunk-e példát az öncenzúrára?” – kérdi Marina Davidova. „Amikor a színházvezető félelemből dönt, megelőzve bármilyen hivatalos döntést? Hiszen a *Tannhäuser* esetében a legnagyobb kárt az igazgató szenvedte el: kirúgták. Nem a művészek kockáztatnak, hanem az adminisztratív erő, a színházvezetők. Tragikomikus példa az öncenzúrára annak a fiatal csapatnak az esete, amelyik a Sztanyiszlavszkij-módszer kritikájaként készített egy előadást *Rendszerhiba* címmel. Azt a darabot azért nem engedték játszani, mert félreértették a címet, és azt hitték, rendszerellenes darabról van szó.”

9 Arapova az Arany Maszk fesztivál nemzetközi szekciójának vezetője.